

lenne kritikai realista, és az, amely a nemesség 1848 előtti forrongásának hangján, néha a nép hangján vet fel kérdéseket, szükségképpen kívül kell maradnia ezen? Nem helyesebb lenne, ha mind Csiky korlátait, mind az 1848 előtti eredményeket jobban figyelembe véve, Csikyt csak — és ez nem kevés — a magyar kritikai realista dráma kiemelkedő alakjának nevezniök?

A bírálóat élesen szóló hozzá Csiky értékelésének nyílt kérdéséhez. Még a kritikákban szokásos módon azt sem tette meg, hogy előrebocsássa a megdicsérendőket. Pedig ez van Hegedüs Géza könyvében nem is kis számmal. Sőt olyan gazdag fantáziájú részletelemzéssel, fejtegetéssel találkozunk, amelyek élvezetet okozóan jók, helyesek, találóak. Az erények azonban elsősorban abban állanak, hogy Hegedüs Géza elsőként nyúlt hozzá Csiky értékeléséhez, és komoly figyelmet tudott kelteni tárgya, kitűzött célja iránt. Ebből fakadnak további erényei, amelyek elsősorban a népszerű ismertetésé. Rendkívül szemléletes, láttató

erejű bevezetésétől, világos összefoglalásáig érdekes, figyelmet megragadó, színes és mindvégig teljesen leköt. Szenvedélyesen foglal állást Csiky értékei mellett és az egyes művek ismertetési azok közeli, alapos megismerésére ösztönzik az olvasót. Kétségtelen, hogy ezek az ismertetések kiváló útmutatást adhatnak azoknak a dramaturgoknak, akik drámairodalmunk multját kutatják és azt mai színpadra kívánják átültetni. A rendezők, színészek sokat tanulhatnak, hogyan fogják meg, milyen irányban fejlesszék az egyes alakokat, szerepeket. Vigyázzunk azonban! A kereső gyakran úgy járhat, hogy a kézbevert, esetleg megnézett mű alatta marad a Hegedüs Géza adta csábító ismertetésnek. Az így keletkezett csalódás sokat árthat. Épp e ponton vetődik fel az, amiért a bírálóat éles volt. Ha nem a valóságot mutatjuk meg, bár a legmegragadóbb formában tesszük azt, ártunk vele.

A helyes kép kialakításához kívánt vita-álláspontjának kifejtésével hozzájárulni, ez a bírálóat.

Debreczeni Ferenc

MAKKAI LÁSZLÓ: MAGYAR PURITÁNUSOK HARCA A FEUDALIZMUS ELLEN

Bp. 1952. Akadémiai Kiadó, 190. l.

Makkai László könyve megérdemli, hogy felfigyeljünk rá. XVI—XVII. századi történelmünkön végigvonulnak a polgári átalakulásért, helyesebben ennek előfeltételeinek megteremtéséért vívott harcok. Az általános európai fejlődésnek megfelelően ezek a mozgalmak szinte mind vallásos formában jelentkeznek. Megismerésük, társadalmuk feltárása igen bonyolult feladat. A fejlődés egyes szakaszain a legkülönbözőbb társadalmi osztályok játszhatnak szerepet bennük. Az antifeudális küzdelmek állandóan igen szoros kapcsolatban vannak a nemzeti függetlenségi harccal, mely ismét két fronton, a német és a török ellen folyik egyszerre. Ráadásul az egyes osztályok érdekei a kor ideológiájában, a vallásos forma igen bonyolult áttételein keresztül tükröződnek. Makkai könyve először kísérel meg irodalmunkban ennek a kornak egyik jelentős,

vallásos, antifeudális mozgalmát marxista módon ábrázolni. Sok tekintetben úttörő munkájának eredményei és fogyatékoságai számos olyan problémát vetnek fel, amelyeknek megoldása egész XVI—XVII. századi történelmünk megértése szempontjából nélkülözhetetlen. Engels szerint: „Az európai polgárság harca a feudalizmus ellen három nagy döntő ütközetben csúcsosodott ki. Az első az volt, amit németországi reformációnak nevezünk... A polgárság második nagy felkelése a kálvinizmusban készen kapta a maga harci elméletét. Ez a felkelés Angliában játszódott le... A nagy francia forradalom a burzsoázia harmadik felkelése volt.”¹

A magyar antifeudális mozgalmak is részben ezzel a három nagy európai mozgalommal párhuzamosan bontakoztak ki, természetesen a hazai fejlődés különleges saját

¹ Engels: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*. Bevezetés az angol kiadáshoz. Marx-Engels: *Válogatott Művek*. II. 98—102.

tosságaitól meghatározott formában. Mohácsi Rákóczi lényegében ugyanazok az ellenségek ellen, ugyanazoknak a feladatoknak a megoldásáért küzdött a magyar nép. A XVI. században sem a polgári átalakulást, a kor ideológiája nyelvén „a teljes reformációt”, sem a nemzeti függetlenséget nem sikerült elérni. A XVII. században ugyanazok a kérdések állandóan napirenden voltak. Ezért természetes, hogy a puritánusok célkitűzései, módszerei sok esetben azonosak az első reformátorokéval, ugyanúgy, mint ahogy Zrinyinél is megtaláljuk a XVI. századi humanisták gondolatait. Rákóczi Ferencel új korszak kezdődött. Ennek problémái már mások, a polgári átalakulásért vívott európai harc harmadik szakasza felé mutatnak. Ez a függetlenségi és antifeudális harc már nem a reformáció vallásos jelszavaival indul. A XVIII. század végére teljesen kibontakozott a magyar polgári átalakulás világi ideológiája. A török veszedelem elmúlásával a külpolitikai helyzet is gyökeresen megváltozott.

A magyar puritánus mozgalom helyes marxista értékelése csak mindezeknek az összefüggéseknek figyelembevételével lehetséges. Ha helyes képet akarunk kapni róla, ismernünk kell a kapcsolatot nemcsak saját kora magyar társadalmával és külföldi mozgalmaival, hanem a megelőző és utána következő fejlődéssel is.

A puritánus mozgalom marxista értékelésével, — mint említettem, Makkai úttörő munkát végzett. A polgári történészek (első sorban felekezeti szempontok által irányított egyháztörténészek) nem tudtak és nem is akartak helyes képet adni erről a mozgalomról. A magyar társadalmi alap és a puritánus ideológia kapcsolatának megvilágítására kísérletet is alig tettek. A puritánus ideológia forradalmi elemeit szinte kivétel nélkül valamennyien igyekeztek eltussolni. Makkai a kérdést ismertetve, a polgári történetírás „eredményeit” a következőkben kénytelen összefoglalni:

„Akár támadták, akár védelmezték tehát a feudális és polgári történetírók a magyar puritánusokat, egyetértettek abban, hogy a magyar társadalmi viszonyoktól és feladatoktól idegen eszméket képviseltek. Az uralkodó osztályok ellenforradalmi érdekei megkövetelték, hogy a puritánus felépítményt elszakítsák a társadalmi alaptól, különben kiderült volna, hogy a magyar társadalomban forradalmi erők feszülnek, melyeknek az adott korszakban a puritánus ideológia volt a kifejezése. A puritánus mozgalom történeti jelentőségének lekicsinylése összefügg a magyar polgári történetírásnak azzal az

általános, minden vonalon megnyilvánuló törekvésével, mellyel a magyar polgári fejlődést a valóságosnál elmaradottabbnak tűntette fel, hogy ezzel is akadályozza társadalmunk továbbfejlődését a szocializmus felé.”²

Ez a bírálata helyes, de kiegészítésre szorul. A polgári tudományok nemcsak értékelései hibásak, hanem anyaggyűjtése sem mindegyik kielégítő. Igen kevés olyan kutatónk volt a felszabadulás előtt, akit a múltból a dolgozó tömegek sorsa érdekelt volna. A gazdasági viszonyoknak az eszmékkel szembeni elsőbbségét még kevesebben ismerték. Ennek megfelelően a tömegek életére és a gazdasági viszonyokra vonatkozó felkutatott forrásanyag még ma is igen hiányos. Az ideológiai megnyilvánulásokra vonatkozó adatokat, különösen, ha ezek az uralkodó osztályokhoz kapcsolódtak, általában feltárták. De itt is nagy hiányosságok és aránytalanságok vannak. A kozmopolitizmus hatására sokat foglalkoztak az „előkelő” nyugati népekkel, németekkel, angolokkal, franciákkal való kapcsolatokkal, de a környező népekkel való érintkezésünkre vonatkozó adatokat elhanyagolták, vagy meghamisították.

A metafizikus szemléletmód következtében az egyes ideológiai jelenségeket nemcsak a társadalmi alaptól, hanem egymástól is elszigetelve vizsgálták, vagy ha mégis keresték az összefüggéseket köztük, ezeket többnyire hamisan, bizonyos elszigetelt formális jegyek alapján igyekeztek megállapítani. A forradalomtól való félelem következtében létrejött idealista módszerek, a pozitívista elvtelenség és a szellemtörténeti irány kétes értékű konstrukciói, a gyakran együtt jelentkező sovinizmus és kozmopolitizmus, a még a XX. században is élő vallásos felekezeti előítéletek, nemcsak a jelenségek helyes értékelését akadályozták meg, hanem a teljes forrásanyag feltárását is. A helyes marxista értékelés a történelem és irodalomtörténet minden területén megköveteli mindezeknek a korlátoknak szétzúzását, a dolgok valamennyi dialektikus összefüggésének feltárását és nem utolsósorban jelentős új, eddig ismeretlen, vagy elhanyagolt forrásanyag mozgósítását.

Ezek a követelmények. Feladatunk most megvizsgálni azt, hogy Makkai mennyire tudott megfelelni nekik. Hangsúlyozom, hogy műve igen magas színvonalon áll. Magában foglalja a kérdésre vonatkozó eddigi kutatás legfőbb eredményeit, jelentős új forrásanyagot is feldolgoz és becsületesen igyekszik a marxizmus-leninizmus eredményeit alkalmazni.

² Makkai, 21. l.

Igy könyvének hibái is igen tanulságosak, mert felhívják a figyelmet a XVI—XVII. századi történelmünk sok, eddig még meg nem oldott elvi problémájára. Megmutatják eddigi kutatásaink fogyatékoságait.

Bevezetőben az angol polgári forradalom történetét ismerteti Makkai. A magyar puritánus mozgalmak leírását igen helyesen, a mozgalom színterének, a Felső-Tisza-vidéknek, a Partiumnak és Erdélynek társadalmi viszonyaival kezdi az 1630-as évek körül. Megállapítja, hogy a mozgalom megindulásakor a legforradalmibb társadalmi réteg a Felső-Tisza-vidék mezővárosainak parasztpolgársága volt. A mezővárosi polgárok a falusi jobbágyoknál valamivel szabadabb kisárutermelők voltak. Félíg jobbágyi, félíg polgári osztályhelyzetüknek megfelelően a feudális elleni harcban kétszeresen is érdekeltek. A Bethlen Gábor alatti viszonylag szabadabb fejlődés után a század 30-as éveiben osztályharcuk különösen kiéleződött. (Császár Péter felkelése.) Helyzetüket az ugyancsak fejlődésnek indult földesúri majorsági gazdálkodás, a feudális arisztokráciával szövetséget kötöttek katolikus Habsburg-uralom alá, a városaikba betelepülő nemesek veszélyeztették. A fejlett szőlőtermelő hegyaljai paraszt-polgárságnál valamivel kisebb erőt jelentettek a Tiszán-túli állattenyésztő mezővárosok és hajdúvárosok lakói. A mezővárosok harcainak természetes szövetsége volt a falusi jobbágy. A szabad királyi városok jelentősége az antifeudális mozgalmak szempontjából jóval kisebb volt. Vezetésük a gazdag kereskedő patriciusok kezében volt, akik jól beépültek a feudalizmusba. A középkori privilégiumok, a céhrendszer megakadályozta ezekben a városokban a kapitalista fejlődést és ugyanakkor elszigetelte őket a parasztságtól. Ezen az elemeken kívül még kiemelkedő szerepet tulajdonít Makkai a végvári katonáknak is a puritanizmussal kapcsolatos mozgalmakban.

Ezek után a prédikátorok helyzetét ismerteti. A református egyház ezen a vidéken ekkorra már teljesen alkalmazkodott a feudális rendszerhez. Az egyház központosított püspöki szervezete Erdélyben és a Tiszántúlon, a fejedelmi centralizációt szolgálta. Amint ez a centralizált államhatalom a két Rákóczi György alatt egyre reakciósabbá vált, úgy lett egyre inkább a fejlődés akadálya ez az egyházi szervezet is. A falusi papság a földesúri patrónustól függött és a feudális kizsákmányolás haszonélvezője volt. A néptől általában távol áll. A papság leghaladóbb csoportja a mezővárosok papjai

voltak. Nagy részük innen is származott, és közvetlenül nem a feudális földesúrnak, hanem a féljobbágy községnek voltak alkalmazottai. Származásuk és helyzetükből eredő antifeudális világnézetüket külföldi, mégpedig a 20-as évektől kezdve főleg hollandiai és angolai tanulmányaik csak erősítették. A papságnak ez a része adta később a puritánus mozgalom vezetőit. A magyar puritánus mozgalom kialakulásának okait a XVII. század 30-as éveiben a Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúlon röviden a következőkben foglalja össze: „Bethlen halálával a hét vármegye visszakerült a Habsburg-uralom alá, aminek rögtöni következménye az erőszakos ellenreformáció újabb lendülete s a császári zsoldos csapatok megjelenése volt. A prédikátorok pedig megérezték a fejedelmi védelem kiesését, a földesuraknak az egyházi földek és jövedelmek kisajátítására törő újult erejű támadásait is. Ugyanakkor azonban Császár Péter felkelésének sorsa rávilágított arra, hogy a feudalista-ellenes törekvéseknek nem lehet bázisa a feudális erdélyi állam, sőt a feudalizmust korlátozó tevékenységre Rákóczinál kevésbé lehet számítani, mint Bethlen esetében. Ettől kezdve a Felső-Tisza-vidéki jobbágy-polgárság a kellő mértékre leszállítva értékeli az erdélyi fejedelemség felszabadító szerepét, a mezővárosi prédikátorok tudatában pedig ennek a tanulásnak a levonása a puritánus eszmékhez való csatlakozásban jelentkezik.”³

Az angol puritánus eszméknek hatása, mint általában minden eszmei hatás, abban leli magyarázatát, hogy célkitűzéseinek egy része megfelelt a magyar osztályharc követelményeinek, így meggyorsította a hazai osztályviszonyok tudatosodását, kialakult módszerei pedig kész példát nyújtottak az analóg magyar feladatok megoldására. A magyar református egyház-fejlesztésnek az anglikán államegyházhoz hasonló feudális jellegében és a mezővárosi paraszt-polgárság különleges helyzetében látja Makkai annak magyarázatát, hogy az angol forradalomnak Európában a legnagyobb hatása az igen fejlett Hollandia mellett éppen az elmaradott Magyarországon volt.

Ezt a fejezetet azért ismertettem viszonylag részletesen, mert ez tartalmazza a legtöbb problémát. A puritánus mozgalom osztálybázisát látszólag sikerült Makkainak megállapítani. A puritánus mozgalom területének társadalmi viszonyairól alkotott kép is meggyőző az első pillantásra. Ha azonban a puritánus mozgalom fejlődését közelebbről megvizsgáljuk, egyszerre számos olyan je-

³ 50., 51. l.

lenség kerül elő, amelyek a fent vázolt gazdasági és társadalmi helyzetből alig magyarázhatók.

A magyar puritánusok fokozatosan kibontakozó programja a következő volt: A vallásos élet megtisztítása a katolikus formások maradványaitól, a hívek és prédikátorok erkölcsi életének megreformálása egy új polgári erkölcs szerint, az oktatás demokratizálása és új követelmények szerint való átalakítása, a nemzeti nyelv és a reális természet- és társadalomtudományi ismeretek nagyobb szerepének biztosításával, ezzel párhuzamosan a tudomány és teológia fejlesztése polgári igények szerint harcban a feudális formalista skolasztikával és végül az egyházi szervezet demokratikus presbitériumi átalakítása. Politikai szempontból ez az utolsó volt a legfontosabb. „Kálvin egyház-alkotmánya teljesen demokratikus és köztársasági volt; ahol azonban az isten országa köztársasági alkotmányt kapott, maradhattak-e ott a földi világ országai a királyoknak, püspököknek és hűbéruraknak alattvalói?”⁴⁴ mondja Engels.

Valóban, ahol az osztályharc igazán éles volt, magyar kálvinistáink is feltűnő hamar eljutottak az egyházi szervezet demokratizálásához. Az ellenreformáció ellen védekezve Pápán már 1616-ban presbitérium alakult, melyet a XVII. század közepéig más dunántúli városok, végvárok és falvak is követtek. Erről a dunántúli presbitériumról Makkai is megemlékezik, de csak futólag, pedig fontossága igen nagy volt. Az 50-es években a Tisza-vidéken és Erdélyben megszervezett presbitériumoknak ez szolgáltatta a közvetlen mintát. A pápai presbitérium vegyes nemesi-paraszti fórum volt, mert a kisebb nemesség és parasztság együtt volt kénytelen védekezni a Habsburgok és a velük szövetséges katolikus nagybirtokosok ellen. De miben különbözött tőle a legfejlettebb keletmagyarországi presbitérium, a váradi? Szalárdi János „democratico-aristocraticum regimen”-nek nevezi. „A jószágos és egyházhelyes nemesek közül négy értelmes és becsületes személy: az városi bírák és polgárok közül is négy; az katonaság közül is négy személy választottat vala.”⁴⁵ Hogy személy szerint kik voltak ezek a presbiterek, arról a források sajnos nem szólnak. A polgári és nemesi képviselők osztályhelyezete világos. A katonai képviselők a protestáns erdélyi fejedelemség várában valószínűleg a katonaság tisztjei közül valók. A tisztek többsége pedig a nemességhez tartozott. Így ebben a democratico-

aristocraticus presbitériumban a nemesség körülbelül kétharmados többséggel is rendelkezhetett. Fejlődés a dunántúli presbitériumhoz képest csak annyiban mutatkozik, hogy a presbitérium az egyházközség anyagi ügyeire és a városi közigazgatás egyes kérdéseire is kiterjesztette hatáskörét, ezt azonban az 1658—59-es háborús években az állami szervek nagyfokú szétzúllása is elősegítette. A nemesi és nem-nemesi osztályok közötti ilyen jellegű megegyezés alapja pedig ugyanaz, mint a Dunántúl: az idegen hódítók elleni közös védekezés. A dunántúli presbitériumok példája még egy dologra felhívja a figyelmet. A vallásos és tudományos, valamint pedagógiai reformok nem kell, hogy feltétlenül megelőzzék a presbitériumi rendszer kialakulását. Ha az osztályharc és az idegen hódítók elleni védelem érdekei úgy kívánják, a puritánus jellegű reformok kezdődhetnek azonnal az egyházi szervezet demokratizálásával is.

A magyar puritánus-mozgalom azonban legnagyobb eredményét éppen a pedagógiai és tudományos reformok terén érte el s az egyházi szervezet demokratizálása volt az, ami csak egy rövid időre és akkor is csak részben sikerült. Mi az oka ennek? Ha a mezővárosi polgárság valóban olyan forradalmi osztály, mint ahogy azt Makkai ábrázolja, és a puritánus mozgalomban valóban annyira döntő szerepet játszott, akkor a magyar puritanizmus harcaiban a demokratikus egyházszerkezet követelése nagyobb súllyal és korábban kellett volna, hogy jelentkezzen. Mezővárosi paraszt-polgáraink számára saját községük autonómiaja és megszervezése biztos, hogy fontosabb volt, mint az, hogy Patakon Ramus vagy Keckermann alapján tanítják-e a logikát. Hogy a keletmagyarországi és erdélyi puritán-mozgalom vitathatatlanul legnagyobb és maradandóbb eredménye mégis Comenius sárospataki működésének biztosítása és Apáczai Csere János pedagógiai és tudományos tevékenysége, annak mélyebb okának kell lenni, mint a puritánus prédikátorok egyéni idealista doctiner beállítottsága. Ha a társadalmi helyzet szükségessé teszi, ezeket a korlátokat, a puritánus prédikátorok hamarosan legyőzheték volna. A képesség, sőt a határozott törekvés bennük az ilyen irányú fejlődésre, mint azt Makkai valóban meggyőzően bizonyítja, megvolt.

Meg kell vizsgálnunk, melyek azok a társadalmi erők és ideológiai hatások, amelyeknek következtében a magyar puritánus mozgalom úgy alakult, hogy politikai kudarcai ellenére elérhette pompás tudományos

⁴⁴ Engels: i. m.

⁴⁵ Idézi Makkai, 176. l.

és pedagógiai eredményeit. Térjünk csak vissza a Makkai által adott társadalmi áttekintésre. A Felső-Tisza-vidéki mezővárosok fejlődését valóban gazdag anyag alapján igen jól ismerteti. Azonban nem csupán mezővárosok voltak ezen a vidéken. Itt vannak a legnagyobb kiterjedésű földesúri nagybirtokok is fejlődő majsorsági gazdálkodásukkal, elsősorban a hatalmas Rákóczi-birtok. „I. Rákóczi György és felesége Lőrántffy Zsuzsanna, a sárospataki uradalmat teljesen a piacra való termelés érdekében szervezik meg.”⁶ Ennek a fejlődésnek Makkai csak egyik oldalát mutatta be, a paraszti osztályharc kiélesedését. Pedig voltak más következményei is. Engels mutatott rá az európai fejlődésnek arra az általános törvényszerűségére, éppen az angol forradalommal kapcsolatban, hogy az arisztokraták hogyan alakulnak át „a nemzet első burzsoáivá”. Ez a fejlődés Angliában is jóval a polgári forradalom előtt megindult és nem csak a nagybirtokosok termelési módjának megváltoztatását eredményezte, hanem természetesen megváltoztatta a nagybirtokosok gondolkodását is. A polgárosodó arisztokrácia a filozófiában jóval radikálisabb volt a burzsoáziánál is. Amikor az angol burzsoázia a puritanizmust hozta létre, az arisztokrácia megteremtette az angol materializmust. Természetesen, a magyar arisztokrácia ilyen teljesítményekre sohasem volt képes, az egész magyar társadalom elmaradottsága miatt, de éppen legjobb képviselői a XVII. században nem voltak érzéketlenek a tudományos fejlődés iránt. A hatalmas olvasottságú Rákóczi Zsigmond ennek a típusnak csíráját képviselte. Ez a helyzet magyarázza meg Lőrántffy Zsuzsanna viszonyát a puritánus prédikátorokhoz is, amellyel Makkai nem tud mit kezdeni. Az özvegy fejedelemasszony tevékenységét a következőkkel próbálja magyarázni: „A puritanizmusban csak vallási mozgalmat látott s a reakcióval szemben nem utolsó sorban azért pártfogolta a radikálisabb puritánusokat is, mert ezáltal is bosszút állhatott családi sérelméért.”⁷ Egy ilyen magyarázat nem sokkal ér többet a protestáns egyháztörténészek legendáinál. Nem lehet véletlen az, hogy a kor legnagyobb magyar költője Zrínyi Miklós volt és Apáczai legjobb tanítványa Bethlen Miklós. Természetesen tudjuk azt, hogy ezek az emberek a magyar nagybirtokos osztályon belül ritka kivételek voltak, de a kor társadalmi viszonyai szükségyszerűen hoztak létre éppen a leggazdagabb nagybirtokosok között néhány ilyen

kivételes egyéniséget. A Rákócziaknak úgy is, mint Erdély fejedelmeinek és úgy is, mint Keletmagyarország legnagyobb földbirtokosainak szerepe nem elhanyagolható. A feudális abszolutizmus haladó szerepe a történelemben általában meglehetősen rövid ideig tart. A viszonylagos rend és nyugalom megteremtésével az abszolutizmus létrehozza a polgári fejlődés előfeltételeit. Amikor azonban a polgári elemek fejlődése miatt az osztályharc kiélesedik, a fejedelmi hatalom feltétlenül a reakció mellett foglal állást. Minél később, minél fejlettebb viszonyok között jön létre az abszolút hatalom, haladó szerepe annál rövidebb időre korlátozódik. A XVII. században az erdélyi fejedelmi abszolutizmus fejlődésének első haladó szakasza Bethlen halálával lezárul. A két Rákóczi György fejedelemisége Erdélyben már kizárólag a feudalizmus érdekeit kénytelen védelmezni. Ennek megfelelően a fejedelmi hatalom azonnal fellép a puritánus elemek ellen is, mielőtt azok megpróbálnak a polgári és paraszti tömegek osztályharcához csatlakozni, és kb. 1649-től kezdve a tisztán ideológiai és tudományos tevékenységet is veszedelmesnek érezte magára nézve. Bisterfeldet külpolitikai összeköttetései miatt haláláig meglátta ugyan, de utóda 1651-ben Basirius lett. Az angol forradalmi példától való félelem ezt a fejlődést csak gyorsította. Magyarországon a Rákóczi-család érdekei mások voltak. Politikai téren természetesen ellensége és vetélytársa volt a Habsburgoknak. A Habsburghódítás jezsuita ideológusaival szemben, akiket Magyarország területén hatalmi szóval nem korlátozhatott, szüksége volt a kor legfejlettebb polgári ideológiájára, szüksége volt olyan oktatási rendszer kiépítésére is, amely a hivatalos hatalom által támogatott és jól szervezett jezsuita iskolákkal felvehette a versenyt. A Habsburgokkal szembeni szüksége volt a minél szélesebb tömegek támogatására. Természetesen ebben nem mehetett el addig, mint Bethlen, mert ez már veszélyeztette volna feudális erdélyi politikájának sikerét, de bizonyos mérsékelt egyházpolitikai reformokat megengedhetett és támogatott a mezővárosi polgárság körében, természetesen saját földesúri érdekeinek szemmel tartásával. Így jött létre az a különös helyzet, hogy Lőrántffy Zsuzsanna „a puritánus reformokat a feudális patronátus keretei között akarta végrehajtani”.⁸ Ez az ellenzéki helyzet elősegítette azt, hogy az árutermelésre való fokozott áttéréssel is kapcsolatban a polgári gondol-

⁶ Pach: Az eredeti tőkefelhalmozódás Magyarországon, 13. 1.

⁷ 166. 1.

⁸ Ugyanott.

codás bizonyos kezdetei alakuljanak ki a Rákóczi-ház Magyarországon élő tagjainak és néhány nemesi hívőknek tudatában. 1616. és 48. között, amikor a hét vármegye politikailag is Rákóczi György uralma alá került, ez a haladó magyarországi politika természetesen háttérbe szorult, de 1650. körül fokozott mértékben bontakozott ki. A Rákóczi-ház politikájának II. György és anyja ellentétében megnyilvánuló kettősségének ez az alapja. Ez nagyarázza meg Tolnai Dali János átmeneti vereségeit és sikereit, valamint a, pataki iskola és az ott folyó tudományos és pedagógiai munka nagy fontosságát.

A puritánus mozgalomnak a hét vármegye és a Partium mellett a másik fontos területe Erdély volt, különösen a két erdélyi magyar lakosságú szabad város, Kolozsvár és Makkai a szabad városok fejlődését igen röviden ismerteti. Az erdélyi és magyarországi szabad városokról egyszerre állapítja meg, hogy kereskedő patricius vezetők és a paraszti osztályoktól elszigetelt helyzetük miatt a mozgalomban vezető szerepet nem tudtak szerezni. A további tárgyalás során azonban kiderült, hogy legalább is az említett két város igen fontos szerepet játszott. Hogy az általa vázolt kép nem kielégítő, azt Makkai maga is érzi. Egy lap-alji jegyzetben ugyanott ki is mondja, hogy „ez a kérdés is további kutatásra szorul”.⁹ A szabad városok gazdasági és társadalmi fejlődéséről a számos város-történeti monográfia ellenére valóban még nem rendelkezünk elegendő adattal sem. Így az ideológiai megmozdulásokban játszott viszonylag ismertebb szerepükből kell társadalmi fejlődésükre visszakövetkeztetni. Az erdélyi falvak szerepe valóban nem nagy a puritánus mozgalomban, és az említett két város is látszólag igen későn kapcsolódik be, akkor azonban igen hevesen. Az első megmozdulás Kolozsvárott történik 1649-ben. A reakció által felfüggesztett két puritánus prédikátor Gidófalvy János és Csahelezi János érdekében a kolozsvári kispolgárok és plebejusok olyan tömegmozgalmat szerveznek, amelytől nem csak a reakció, de még maguk a mérsékeltabb puritánok, Medgyesi és reformista köre is megijed. „A magyar földön első ízben megmozdult a puritánus tömeg is”,¹⁰ állapítja meg Makkai és ez a Kolozsvár fog majd a legnagyobb magyar puritán, Apáczai Csere János számára megfelelő működési területet biztosítani. Ennek a viszonylag késői, de igen heves megmozdulásnak, melyet az elkövet-

kező 10 évben állandó újabb fejlődés követett, az a magyarázata, hogy a kolozsvári polgárság XVII. századi antiueudális osztályharcának nem a puritánus mozgalom volt az első fejezete. A Bethlen Gábor alatt újra fejlődésnek indult erdélyi magyar polgárság nagyrészt unitárius volt. Így harcai is először az unitárius vallás formáiban bontakoztak ki. A század első harmadában a megalkuvó blandratista irány helyett radikális Dávid Ferenc-féle tanok kerültek újra előtérbe. Sőt a dávidi irányon is túlmentek és az unitárius felekezeten belül terjedt a szombatosság. A városi polgárságnak jelentős szövetségese volt a szombatos és unitárius székely parasztság. Ez ellen a mozgalom ellen már Bethlen megindította az akciót és I. Rákóczi György folytatta azt. Az országgyűlés már 1618-ban és 1622-ben határozatokat hozott ellenük, melyek alapján a szombatos székelyek üldözése már ekkor megkezdődött. 1638-ban I. Rákóczi György kegyetlenül leszámolt velük Kolozsváron is. A szombatosokat pártfogoló főurat, Pécsi Simont elítélték, életét csak teljes vagyona árán válthatta meg. Thoroczkai János ötvöst megkövezték, polgári és paraszt híveiket az inkvizíció bevált módszerei szerint kényszer munkával térítették az igaz kálvinista hitre. A megmaradt unitáriusokat kényszerítették, hogy térjenek vissza az 1579-es Blandrata-féle hitvalláshoz. Kolozsvár tanácsát ezután egy negyedében reformátusokból kellett választani s a kálvinisták templomot kaptak az unitárius városban. Mindez Tolnai Angliából való hazatérése, a Tisza-vidéki puritánus mozgalom megindításának évében történt. Geleji Katona Istvánnak a szentháromságtant védő műve, a „Titkok titka” pedig 1645-ben jelent meg, egy évvel a puritánokat elítélő szatmárnémeti zsinat előtt. Ezek után tudjuk csak igazán értékelni Kolozsvár szerepét. Erdély legfejlettebb városának polgársága a feudalizmus elleni harcban nem maradt el a mezővárosok mögött. A felekezeti különbségek miatt e harc unitárius szakaszának Erdélyen kívül visszhangja nem lehetett, de a kolozsvári polgárság gyors és helyes tájékozódóképességét, felekezetiileg kevésbé korlátozott gondolkodását mutatja az, hogy a nagy vereség után tíz év alatt meg tudta találni a harc új lehetőségeit.

Ezek a tények Makkai könyvének legnagyobb hiányosságára hívják fel a figyelmet. Az eddigi egyháztörténeti irodalom a

⁹ 32. l.

¹⁰ 123. l.

vallásos formában jelentkező, antifeudális mozgalmakat formális dogmatikai különbségek alapján egymástól elszigetelve tárgyalja. Nem akarta észrevenni, hogy a lutheri, kálvini, unitárius vagy puritán jelszavakkal induló mozgalmak ugyanannak az osztályharcnak a megnyilvánulásai. Makkai a puritán mozgalom vizsgálatánál megmarad a protestáns egyháztörténelmi irodalomban létrejött korlátok között. A puritánus hitelvek Angliából kerültek hozzánk. Az 1630-as évektől a 60-as évekig ezek szolgáltatták a magyar kálvinizmus megreformálására irányuló mozgalmak jelszavait. Ennyit látott a kérdésből a protestáns egyháztörténetírás. Egy kálvinista reformmozgalomnak az ő felfogásuk szerint nyilván nem lehetett semmi köze mondjuk a zsidó valláshoz hasonló szombatistákhoz. Makkai csak annyiban megy tovább, hogy megállapítja, hogy a vallásos reformmozgalmat a magyar társadalom polgári átalakulásában érdekelt osztályok küzdelmei okozták. A mozgalom bonyolult osztályalapjából, amelyben a jobbhágóság, a féljobbágy mezővárosi polgárság, a szabad városok polgársága, a végvári katonaság, sőt a nemesség egy bizonyos csoportja is szerepelt, kiemelt egyet, kétségtelenül igen jelentőset, a mezővárosi polgárságot és azután ennek helyzetéből és az angol, esetleg holland ideológia hatásából próbál szinte mindent megmagyarázni. Ennek a szemléletmódnak a következtében a Várad környékén a földesúri patrónus beleegyezése nélkül presbitériumot alakító prédikátorok az independens angol forradalmárok mellé kerülnek jelentőségben s a könyv elolvasása után szinte úgy érezzük, hogy Comenius vagy Apáczai tudományos és pedagógiai munkája ezek mellett a tettek mellett egy kicsit másodrendű, hiszen nekik nem hogy egy mezővárosban, de még egy tanyán sem sikerül independens presbitériumot szervezni. Tudom, hogy most túlzott élességgel mutatok rá ezekre a hibákra. Makkai ennyire nem torzítja el a valóságot, ennél sokkal jobb és becsületesebb kutató. Az egyes részletek általában sokoldalúan, gazdag anyag alapján és a valóságnak megfelelően mutatja be. De a könyv egészében kétségtelenül megvan a tendencia egy ilyen irányú vulgarizálásra. Nézzük csak a fő fejezeteimket: I. A magyar puritánus mozgalom előkészítő szakasza (1630—1646). II. A magyar puritánus mozgalom presbitériánus szakasza (1646—1652). III. A magyar puritánus mozgalom independens szakasza (1652—1661). Mintha a magyar puritánus mozgalom az angolnak

egyszerű tükörképe volna. Nem tudva meg szabadulni a polgári egyháztörténészek metafizikus korlátolt szemléletétől, Makkai könyvében a XVII. századi magyar puritánus mozgalom hazai ideológiai összefüggései szinte teljesen elsikkadnak. Most nem azokra a XVII. század eleji puritánus jellegű kísérletekre gondolok, amelyeket Makkai is említ, hanem a XVI. századi reformációval való kapcsolatokra. A puritánusok nem véletlenül számították őseik közé a XVI. századi magyar reformátorokat. A feudális-katolikus egyház ellen küzdő reformátorok különösen a török területen, ahol még a lehetőségek sem voltak meg valamilyen patrónusi hatalomra való támaszkodásnak, természetesen eljutottak a puritánusokéhoz hasonló egyházi szervezethez. Ez az egyházi szervezet pontos mása a mezővárosok szervezetének. „Mert miképpen a község között nem minden polgár parancsol és nem mindenik szed adót, hanem csak a főbíró az esküdtekkel egyetemben: azonképpen a keresztények között közönséggel nem minden ember prédikál, keresztel és nem osztogatja az Úrnak testamentomát, hanem csak a prédikátorok a papokkal egyetemben, kik az Uristentől és a keresztényektől aképpen választatnak a prédikátorságra és a papságra, miképpen a bírák és esküdtek a bíróságra és esküdségre“¹¹ írja Sztárai Mihály már 1550 körül. Nyilvánvaló, hogy a puritánusok independens presbitériánus követeléseai ugyanezeket a gondolatokat ismételik magasabb fejlettségi fokon, az angol példák hatására tökéletesített szervezeti formákkal. S a puritánusok legfőbb jelszavát, a „teljes reformációt“ hányszor hangoztatták a XVI. században a helvét irányzat képviselői a luteránusokkal szemben s a helvét hitűekkel szemben az unitáriusok!

Ugyanígyen mostohán bánik Makkai a szomszéd népekkel való kapcsolatokkal. Nem véletlen az, hogy a magyar puritánusok az első indítékokat németektől, Alstedtől, Piscátortól, Bisterfeldtől kapták. Erdemes volna a 30 éves háborút közvetlenül megelőző német fejlődést is megvizsgálni ebből a szempontból. Comenius sárospataki szereplésével kapcsolatban pedig meg kellett volna vizsgálni azt a kérdést, hogy a cseh-morva testvérek voltak-e hatással a magyar református egyházi fejlődésre.

Mint a kolozsvári példa mutatja, a felekezeti különbségek nem jelentettek áthághatatlan válaszfalat az azonos célú mozgalmak között. Az unitárius tömegek néhány évvel később már puritán jelszavakkal indulhattak harcba. A kor reakciós egyházi vezetői jól látták ezeket a kapcsolato-

¹¹ Sztárai: Igaz papságnak tiköre. Actus primus.

kat. Nem csak üres fecsegés volt, amikor a puritánokat ismételten anabaptizmussal, sőt ariánizmussal vádolták. Abban a korban, amikor Dávid Ferenc tanítványaival még mindig folyt a harc, ezek a szavak nem valami távoli angol vagy holland szektákat jelentettek. Nem azt mondom, hogy a magyar puritánusok hitelveikben valóban azonosak voltak ezekkel a szektákkal, de a puritán mozgalom és ezeknek a felekezeteknek társadalmi bázisa nagy mértékben közös volt.

Ugyanígy megtaláljuk a mozgalom filozófiai tudományos tendenciájának csíráit is, e korábbi magyar fejlődésben. 1570. körül Szenczi Molnár Albert szerint „az ifjú János király ama híres filozófus Petrus Ramust Párisból Fejérvárra hivatni szándékozott.”¹² A puritánus mozgalom filozófiájához hasonló irányban való tájékozódás tehát megvolt már Dávid Ferenc körében is. Szinte azt mondhatjuk, hogy az 1570. körül meghívott Ramus Apácaival végre megérkezett Erdélybe. Ebből a néhány példából is látható, hogy a XVII. századi mozgalmak ideológiája milyen nagy mértékben elő volt már készítve a magyar és középeurópai fejlődésben. Természetesen nem akarom az angol forradalom hatását lebecsülni. Az angol puritánok példái és az angol külpolitika is segítette a magyar puritán mozgalom fejlődését. De hangsúlyozni kell, hogy amíg a puritán mozgalom kapcsolatait a korábbi hasonló jellegű magyar mozgalmakkal kellő mértékben nem értékeljük, addig

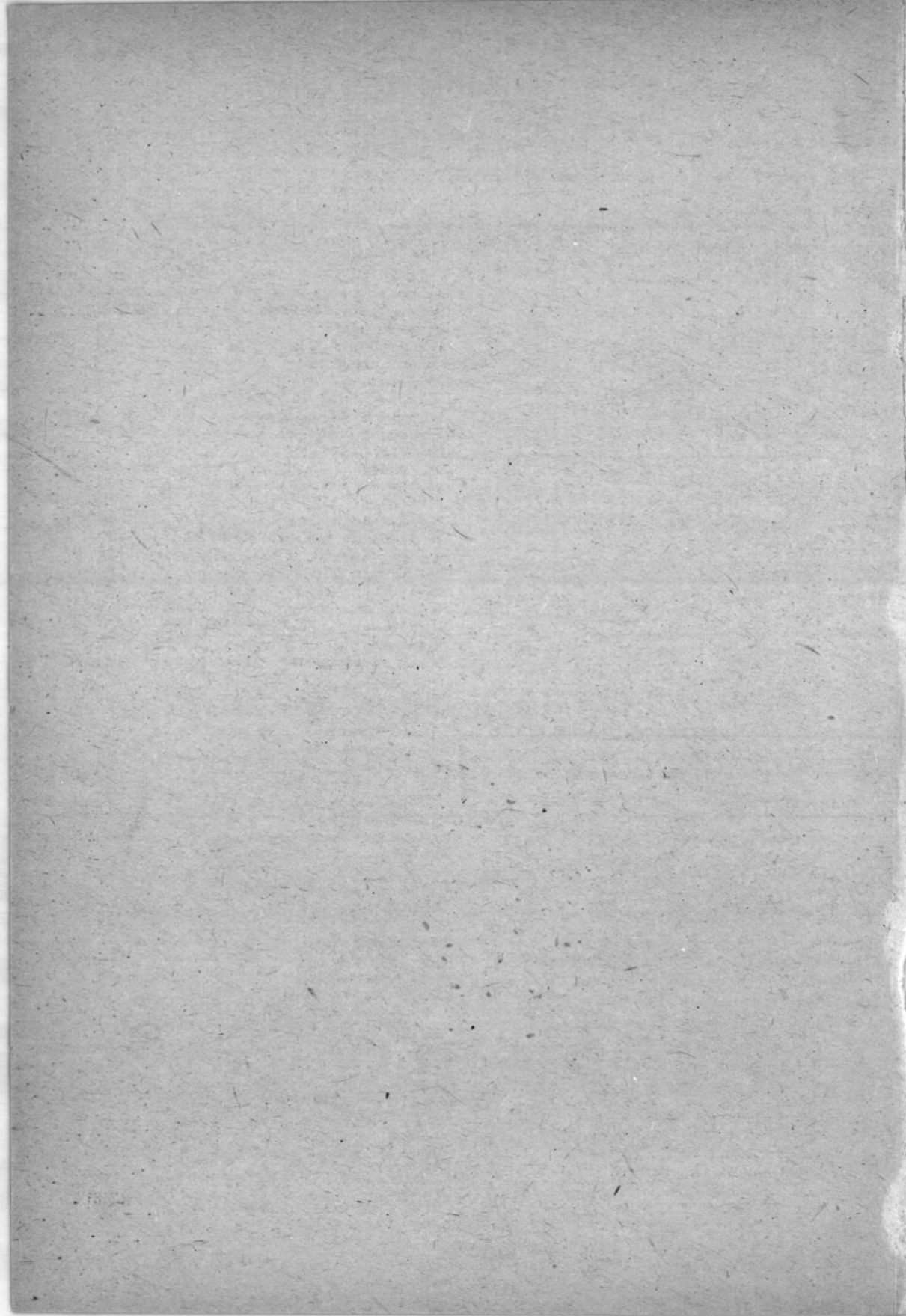
megmaradunk a reakciós történetírás ideológiai import elméletén belül, amit pedig Makkai is elítél, igen helyesen.

Természetesen újabb kutatást kíván annak pontos megállapítása, hogy a XVI. századi reformáció követelményei miatt kerülnek a XVII. század második harmadában újra napirendre, hogy a XVI. századi reformáció miben különbözik a puritán mozgalomtól, mennyivel magasabb fokon ismétlik a magyar puritánok XVI. századi elődeik követeléseit. Ezeknek a problémáknak megoldására szükség van a XVI. és XVII. század gazdasági és társadalmi viszonyainak az eddiginél alaposabb ismertetésére. Ezt még eddig nem írták meg. Az ellenforradalmi történetírásnak ezt a mulasztását még nem pótoltuk.

Viszonylag sokat foglalkoztam Makkai könyvének hiányosságaival. Ennek oka nem Makkai munkájának gyenge volta, hanem az, hogy hibái olyan tipikus hibák, amelyek egész kutatásunkra jellemzők és kiküszöbölésük egy hosszú és fontos korszak helyes ismeretét fogja lehetővé tenni. Makkai érdeme, hogy könyvével felhívta ezeket a kérdésekre a figyelmet. Ezenkívül pozitív eredményt is ért el, amikor a puritán mozgalom társadalmi bázisát igyekezett megkeresni, bár ezt a feladatot teljesen nem tudta megoldani. A további kutatás feladata lesz az, hogy a XVI. és XVII. század vallásos, antifeudális küzdelmeinek egész folyamatát és valamennyi összefüggését feltárja.

Pirnáti Antal

¹² Idézi: Fogarasi: Filozófiai előadások és tanulmányok, 140 l.

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 271.
 Abel Jenő 85.
 Ábrányi Emil 318.
 Ábrányi Kornél 200.
 Ady Endre 250, 324—336, 339, 365, 367.
 Ady Lajosné 330, 333.
 Ágoston József 169, 186, 187.
 Aigner Ferenc 179.
 d'Aigremont, hadmérnök 40, 41.
 Almási Márton 28.
 Alstedius, Johannes Henricus 247, 248, 382.
 Ambrus Zoltán 330.
 Amesiuss, Wilhelmus 236, 248.
 Andrásy József 293.
 Andrásy, kuruc tábornok 68.
 Andreas de Broda 82, 83.
 Antal Mihály 167, 202.
 Ányos Pál 213.
 Apáczai Csere János 209—213, 236—238, 240, 379, 381—383.
 Apáczai Tamás 211, 212.
 Apáthi Ferenc 85, 88, 89, 91, 92, 94, 95.
 Apponyi György 178.
 Aranka György 126, 141, 276.
 Arany János 103, 112, 210, 211, 216—218, 250, 287, 313, 328, 331, 349, 359—367.
 Arany László 366.
 Archipoeta 97—109.
 Arday Pál 243, 247.
 Aretin, Johann Adam 101.
 Aristoteles 303, 306.
 Arnoldus de Bavaria 84, 85.
 Árpád vezér 103, 104, 214, 227.
 Arpetto (Tóth Árpád álneve) 341.
 Árvay József 210.
 Aszalay Ferenc 66.
- Babits Mihály 111, 325, 328, 330—332.
 Baggesen, Jens 101.
 Bajza József 164, 166, 168, 183—185, 190, 191, 197.
 Bakócz Tamás 87.
 Baksay Sándor 322.
 Balassi Bálint 126, 233, 235, 236, 253, 367.
 H. Balázs Éva 136.
 Bálint György 350.
 Ballagi Géza 44, 139, 217.
 Balogh Ádám 66.
 Balogh Gáspár 67.
 Balogh János 79, 200, 293.
- Bán Imre 209—213.
 Bangya János 200—202.
 Bántsi Miklós 238.
 Bányai Elemér 335.
 Bányai Károly 33.
 Barabás Miklós 166, 184.
 Barbarossa Frigyes 97, 98.
 Barcsay Ábrahám 126.
 Barczafalvi Szabó Dávid 214, 215.
 Bárczay László 270.
 özv. Barkóczy Györgyné, Koháry Judit 14, 17, 20.
 Barna Victor 317.
 Báróczy Sándor 126.
 Baróti Dezső 213—216, 228—230.
 Baróti Lajos 166, 169, 171, 172, 204.
 Baróti Szabó Dávid 214, 216.
 Barta István, jobbágy (1703.) 14.
 Barta István, történész 183, 186—189, 195.
 Barta János 217, 229, 360, 366.
 Bartal Antal 84.
 Bártfai Szabó László 186.
 Bartha Dénes 106, 107.
 Bartha Miklós 314.
 Basilius István 208.
 Basire, Isaac 380.
 Básthly József 211.
 Báthori István 236.
 Báthori Zsigmond 207.
 Batsányi János 213—216, 218.
 Batthyány Ádám 37.
 Batthyány Kázmér 184, 185, 188.
 Batthyány Lajos 188, 189, 200, 202.
 de la Baume le Blanc család 40.
 Bebek Ferenc 231—233.
 Bebek György 232.
 Bebek Kata 232.
 Beck Károly 166.
 Bede Jób 314.
 Bedő Ananiás 212.
 Bél Mátyás 62, 268—270, 272.
 Belia György 324—338.
 Benczédi Székely István 82, 227—228.
 Benda Kálmán 77—80, 229, 272—285.
 Beniczky Gáspár 38, 41.
 Beniczky Péter 367, 368.
 Beniei János 240, 242, 243, 247, 248.
 Benkő József 212.
 Berchet, Giovanni 102.
 Bercsényi Miklós 10, 11, 36, 38, 43, 59, 62—70, 72, 74, 75.

- Bérczy Károly 166, 196.
 Berecz Károly 180.
 Bernieri, Ferdinando 84.
 Berthóti Ferenc 58, 63—66, 69, 72, 73.
 Berzsenyi Dániel 213, 300, 302.
 Bessler, Heinrich 84.
 Bessenyei György 120, 126, 135, 152—153, 228—230, 275.
 Besze János 176, 184, 190.
 Bethinus de Comitibus 87.
 Bethlen Gábor 44, 210, 211, 367, 378, 380, 381.
 Bethlen Miklós 209—212, 380.
 Bezerédj Imre 66.
 Bezerédj István 79.
 Bige György 20.
 Bihary, cigányprímás 1848-ban, 171, 195.
 De Birac 41, 48.
 Birányi Ákos 197, 200.
 Biró Lajos 326, 327.
 Bisterfeld, Johann, Heinrich 236, 237, 247, 380, 382.
 Bittó István 87.
 Blandrata György 206, 208, 381.
 Blaskovics Márton 66.
 Bloch Móric 166.
 Bock Mihály 350.
 Bocskay István 12, 13, 236, 367, 369.
 Bocsor István 304.
 Bod Péter 212, 272.
 Bodor Benedek 240, 243, 247.
 Boeckler, Georg 42, 46.
 Bogdánfy Ödön 138.
 Bohus János 184.
 Boie, H. Chr. 101, 102.
 Bonac, francia követ 58.
 Bonfini, Antonius 92, 208.
 Bónis György 272.
 Bonzagni, Giovanni Battista 87, 88.
 Borbély István 208.
 Bornemissza Váci Menyhért 236.
 Bornemissza Péter 7.
 Bossuet, Jacques Bénigne 180.
 Bottyán János 30, 60, 65, 71, 74.
 Böhme, Fr. M. 100, 101.
 Bölöni György 333.
 Böszörményi János 212.
 Brahm, Otto 328.
 Brankovics György 226.
 Braxatoris (Bánóczy) János 268, 270.
 Brenner Domokos 68, 69.
 Bretschneider, Heinrich Gottfried 104—106.
 Brinkmann, H. 99.
 Bródy Sándor 329, 330.
 Bucanus, Wilhelm 248.
 Buchner, M. 99.
 Budai Ézsaiás 111.
 Budai Ferenc 232.
 Budai Nagy Antal 82.
 Buday István 24.
 Buday Péter 108.
 Buga Jakab 6.
 Bugát Pál 166, 184.
 Bulyovszky Gyula 196.
 Butkai István 238, 240.
 Bürger, Gottfried August 100, 101—106, 108, 129.
 Calepinus, Ambrosius 216.
 Callier Mme 322.
 Campeggio, pápai követ 87.
 Carducci, Giosué 329.
 Cato 206, 207, 209.
 Causse János 272.
 Chernel Bálint 243.
 Chernel György 243, 247.
 Chichester, angol utazó Magyarországon 185.
 Child, Francis James 223.
 Cholnoky Viktor 325.
 Cillei Borbála 93.
 Comenius 236, 237, 379, 382.
 Cornides Dániel 268.
 Csaholczi János 381.
 Csáky István 24.
 Csanádi Demeter 126.
 Csanády Ferenc 166, 169, 170, 195.
 Csáni János 17.
 Csapó Pál 166.
 Csapy-család 233.
 Császár Ferenc 166, 179, 297, 366.
 Császár Péter 378.
 Csengery Antal 184.
 Csécsi János 67, 70, 271.
 Cserei Mihály 211.
 Csernátony Lajos 202.
 Csernel, Georgius ld. Chernel György.
 Csiky Gergely 369—376.
 Csizmadia Sándor 326.
 Csokonai József 132, 137, 143.
 Csokonai Vitéz Mihály 102, 111—162, 211, 249—268, 287, 365.
 Curtius, E. R. 99.
 Czako Zsigmond 184.
 Czeizel János 213.
 Czelder Orbán 30.
 Cziráky János 179.
 Czöbel Ernő 349—350.
 Czuczor Gergely 127, 184.
 Dante, Alighieri 93.
 Darholz Kristóf 237.
 Darvas Ferenc 139—141, 143, 145.
 Darvas József 350.
 Dávid Ferenc 205, 206, 208, 209, 381, 383.
 Deák Ferenc 80, 166, 168, 170, 176, 178, 185, 197, 293.
 Debreczeni Ferenc 369—376.
 Debreczeni Tamás 237, 241, 244, 245, 247.
 Degré Alajos 180, 196.
 Delbrück, Ferdinand 213.
 Delbrück, Hans 30, 40.
 Deregyei (Kossuth álneve) 178, 192.
 Des Alleurs márki 46.
 Dessewffy Aurél 166.

- Dessewffy Emil 167, 179.
 Dessewffy Marcel 166.
 Dévai Bálint 361.
 Dezsényi Béla 61, 163—204.
 Dézsi Lajos 236.
 Diósady (Ady álneve) 332.
 Diósi Márton 184, 200.
 Diósy Ödön 333.
 Diószegi Dániel 17, 22, 23.
 Diószegi Mihály 132.
 Ditrói Mór 314.
 Docen, B. J. 101.
 Dolhay György 19.
 Dombi Márton 111, 119, 125, 151.
 Domik Péter 238.
 Domokos Lajos 137.
 Donatus, Aelius 209.
 Dózsa György 87—89.
 Döbrentei Gábor 275.
 Dörnyei Sándor 143.
 Drákula vajda 226.
 Draskovics János 44.
 Du Cange 83.
 Dura Máté 315.
 Dutka Ákos 333.
 Dürer, Albert 102.

 Ebeczky Sámuel 63, 68, 75.
 Eckhardt Sándor 233—236, 294.
 Édes Gergely 216.
 Eggenberger Ferdinánd 179.
 Egressy Benjámin 166, 183, 195.
 Egressy Gábor 166, 184, 202.
 Egri Lukács 208.
 Ehrismann, G. 99.
 Eickheff, Paul 89.
 Elefánty Sándor 196.
 Elek István 148—149.
 Elekes Lajos 369.
 Elsasser Ferenc 168.
 Emich Gusztáv 179, 184.
 Enders, C. 100.
 Endrődy Sándor 297.
 Engels Frigyes 138, 349, 376, 379.
 fra Enrico 84.
 Eötvös József 166, 167, 172, 175, 176, 184,
 189, 192, 193, 197, 349.
 Erasmus, Roterodamus 217.
 Erdélyi Iona 298—307.
 Erdélyi János 80, 166, 172, 183, 184, 211,
 212, 298—307.
 Erdélyi Pál 367.
 Erdőbényi János, ld. Beniei János.
 Erdős Renée 329.
 Erk, L. 100, 101.
 Erkel Ferenc 166, 172, 184.
 Ernst Dániel 70.
 Estei Hippolit 86.
 Esterházy Antal 32, 42, 47, 59, 60, 62—65,
 67, 71—74.
 Esterházy Dániel 60, 63, 74.
 Esterházy Károly 137.
 Esterházy Pál 198.

 Esze Tamás, kuruc brigadéros 5—10, 14—
 16, 30
 Esze Tamás, történész 5—28, 42, 57—75,
 211, 367, 368.
 Esztégár László 213.
 Eytner br. huszti német várparancsnok 19.

 Fábrián István 14.
 Fabó Bertalan 18.
 Faludi Ferenc 126.
 Fánecs Lajos 166, 184.
 Farádi Vörös Ignác 142.
 Farkas Ambrus 238, 240.
 Farkas György 79.
 Farkas Lajos 106.
 Fáy András 166, 173, 176, 184, 185, 192.
 Fáy Béla 200.
 Fáy János 137.
 Fáy Szeréna 309.
 Fay de Eden, Benedictus 238.
 Fazekas Mihály 252, 255, 287.
 Féja Géza 358.
 Feja de Rakow, Hyeronymus 238.
 Fejér György 304.
 Fejtő Ferenc 358.
 Fekete Béla 314.
 Fekete Sándor 195, 196, 200.
 Felsőbüki Nagy Pál 290, 293.
 Fénelon, François 180.
 Fényes Elek 166, 169, 170, 172, 173, 176,
 181, 183—186, 188, 191, 195, 199, 202,
 203.
 Fenyő Miksa 328—330.
 I. Ferenc király 288, 296.
 Ferenczi Zoltán 111, 129, 132, 166, 169, 170,
 182, 195, 197, 198, 200, 202, 255.
 Ferenczy István 169.
 Ferenczy Jakab 212.
 Ferenczy Lajos 188.
 Ferstl rendőrtanácsos 168.
 Festetics Kristóf 136.
 Fichte, Johann Gottlieb 302—304, 306.
 Fiedler, Joseph 46.
 Filangieri, Gaetano 274—275.
 Fináczy Ernő 275.
 Finkei Pál 237.
 Fischart, Johann 105.
 Fogarasi Béla 383.
 Fogarassy János 166.
 Forbáth Sándor 344.
 Forcellini, A. E. 83.
 Forgách Simon 37, 47, 63, 74.
 Földessy Gyula 250, 331, 332.
 Földi János 116, 120—122, 143, 144, 252.
 Földi Jánosné, ld. Weszprémi Juliska
 Fövényi Lászlóné 350—359.
 Fövényesi István 238, 242, 243, 246.
 Fraknói Vilmos 86, 205.
 Frankenburg Adolf 166, 182, 184, 297.
 Fráter István 137.
 Fränkl dr. 185.
 Freisingi Ottó 99.
 Fribeisz István 184.

- Friedrich, kuruc hadnagy 63.
 II. Frigyes császár 84.
 Frigyes Vilmos porosz herceg 39.
 Fünták György 202.
 Füleki András 271.
 Füst Milán 358.
 Füsüs János 43—45.

 Gaal József 166, 183.
 Gaál Ferenc 309, 317, 318.
 Gaál László 112.
 Gabányi Árpád 310.
 Gajzágó Salamon 201, 202.
 Galeotto Marzio 226.
 Gálos Rezső 214, 228—230, 268—272.
 Garai Ferenc 238.
 Garay János 127, 166, 172, 184, 193, 195.
 Gárdonyi Géza 329.
 Geibel, pesti könyvkereskedő 192.
 Gelei Gáspár 249.
 Gelei Katona István 244, 381.
 Georgius Agricola 208.
 Géresi Kálmán 61.
 Gergely János 14.
 Gerseni László 16.
 Gidófalvy János 381.
 Gindely, A. 86, 88.
 Goethe, Johann Wolfgang 99, 101, 106, 306.
 Gorove István 166.
 Gortholt, diplomata 68.
 Gorzó Gellért 268, 271, 272.
 Gozsdú Elek 325.
 Gönczi György 227.
 Görgei Jób 238.
 Gragger Róbert 105, 225.
 Grimm, Jacob 97, 98, 100.
 Grimmelshausen, Hans Jakob 105.
 Grosz Frigyes dr. 200.
 Gröber, G. 97.
 Grün Anastasius 222.
 Gudzij, N. K. 226.
 Gulyás József 111, 113, 115, 147, 365.
 Gulyás Pál 209.
 Gustermann, Anton Wilhelm 293.
 Gvadányi József 217, 218.
 Gvevara Antal 44.
 Gyalui Farkas 211, 212.
 Gyárfás Miklós 285.
 Gyöngyösi Abigél 270.
 Gyöngyösi István 120, 126, 152, 216, 367, 368.
 Gyöngyösi Pál 270—272.
 Györy Sándor 304.
 Gyulai Ágost 216.
 Gyulai Pál 333.
 Gyurmán Adolf 166—168.

 Hadik András 192.
 Hajmási László 218—219, 222—226, 232.
 Hajnik Pál 184.
 Hajnóczy József 229, 272—285.
 Hajó Sándor 329.
 Halanszkij 223, 225.

 Hanskarl Erzsébet 59.
 Haraszi Gyula 111, 252.
 B. Hari Péter 130.
 Harsányi István 111, 113, 115, 147, 365.
 Hartlib Sámuel 236.
 Hatvani Imre 202.
 Hatvani István 268.
 Hatvany Lajos 324—330, 334, 335, 338.
 Hauptmann, Gerhard 328.
 Hazucha Ferenc 179, 182, 184.
 Heckenast Gusztáv, nyomdatulajdonos és kiadó 166, 184.
 Heckenast Gusztáv, történész 30, 198.
 Hegedüs Géza 369—376.
 Hegedüs István 85.
 Hegedüs Márton 232.
 Hegel, Friedrich 298—307.
 Heine, Heinrich 302, 303.
 Heineccius, Johann Gottlieb 269.
 Heister 67.
 Hellebrant Árpád 60, 61, 68.
 Helmecky Mihály 213.
 Heltai Gáspár 89, 92—95, 126, 205—209, 227, 349—350.
 Helvetius, Claude Adrien 129, 141.
 Hennik, német katona 19.
 Henszlmán Imre 166.
 Hentzi, Henrik 203.
 Herbart, Johann Friedrich 300.
 Herbeville cs. tábornagy 74.
 Herczeg Ferenc 323, 333.
 Herczegszőlősi István 26.
 Herder, Johann Gottfried 102.
 Heredia, José Maria de 340.
 Herepei János 211.
 Herrmann Antal 218, 223.
 Hetényi János 299—307.
 Hevesi Gyula 346.
 Hoffmann Lipót Alajos 217.
 Holovich Boldizsár 173, 184, 185.
 Homeros 133, 205, 207, 208.
 Hont Erzsé 355.
 Honterus János 207, 212, 218, 222, 223, 225.
 Horányi Elek 217.
 Horárik János 166, 201, 202.
 Horatius 101, 125, 274, 284.
 Horhi Juhász Péter, ld. Méliusz Juhász Péter.
 Hormayr, Joseph 218.
 Horvát István 227.
 Horváth Antal 203.
 Horváth Cyrill 85, 271, 304.
 Horváth Elza 182.
 Horváth Ferenc 71, 74.
 Horváth Ilona 236.
 Horváth János 5, 217, 218, 225—228, 232, 233, 298.
 Horváth Márton 358.
 Horváth Mihály 188, 192—193, 288—290, 295.
 Horváth Richárd 86.
 Höfler, C. 82, 88.

- Höfly, Ludwig Christoph 102.
Hunfalvi János 191.
Hunfalvi Pál 166.
Hunyadi János 83, 226, 369.
Husz János 81, 82.
- Ibsen, Henrik 328, 345.
Iczkovic Emma 210.
Ignotus Hugó 324, 326—332.
Igen miniszter 64, 71.
Illésházy István 13.
Illyés Gyula 331, 358.
Ilosvay Bálint 17, 23.
Ilosvay Imre 18, 19.
Illucz Oláh János 172, 179, 181, 197.
Imre Lajos 205, 206.
Incze Gábor 8.
Irányi Dániel 172, 199.
Irinyi János 166.
Irinyi József 166, 172, 184, 192, 196.
I. István király 214.
Istvánffy Miklós 70.
Ivánffy Jenő 309.
Izabella királynő 232.
- Jablonsky Dániel Ernő 64, 70, 71, 74, 271, 272.
Jablonsky Pál Ernő 271.
Jacobi, Friedrich 304.
Jacobi, Johann Georg 106.
Jacobus de Marchia 81, 82.
Jakab Elek 208.
Jaksics István 223.
Jankovich Miklós 108, 206.
János Zsigmond fejedelem 206, 209.
Járy (Tretter) György 179.
Jenei Ferenc 205—209.
Jeszenák Pál 271.
Joachimus Camerarius 208.
Johannes de Grocheo 84.
Jókai Mór 184, 196, 198, 200, 297, 298, 311, 362, 365, 375.
Jósika Miklós 166.
II. József 104, 119, 122, 135, 139, 142, 145, 217, 273, 274, 276, 280, 285.
József nádor 78.
József Attila 350—359, 367.
József Jolán 353, 355, 358.
Juhász Géza 249—268.
Juhász Gyula 355.
Juhász László 92.
Justh Zsigmond 316, 318.
Justus Lipsius 44.
Juvenalis 278—279.
- Kabai Márton 8.
Kabos Ede 326, 327.
Kachiandi, Michael, id. Katsáncsi Mihály.
Kaackovics Ignác 169.
Kafka Margit 325, 330.
Kajdi István 24, 26, 27.
Kállay Ferenc 179.
Kálvin János 211, 379.
- Kant, Immanuel 300, 302, 306.
Karácsonyi Béla 87.
Karap Sándor 252, 254, 266.
Kardos László 350, 354.
Kardos Pál 338—344.
Kardos Tibor 80—95, 99, 106.
Kármán András 269, 270.
XII. Károly svéd király 64.
Károlyi, nyomdatulajdonos 196.
Károli Gáspár 227—228.
Károlyi György 79.
Károlyi Péter 248.
Károlyi Sándor 14—16, 24, 25, 31, 38, 43, 65—68, 71, 72, 74.
Károlyi-család 60, 61.
Kassák Lajos 346, 354.
Katona Lajos 227.
Katsáncsi Mihály 238, 240.
Kazinczy Ferenc 102, 103, 117, 121—123, 126, 139, 141, 143, 144, 174, 213—215, 228, 229, 271, 366.
Keats, John 340.
Keck J. G. 351.
Keckermann, Bartholomaeus 244, 248, 379.
Kecskeméthy Aurél 179.
Keczer de Lypoch, Franciscus 238.
Keczer Menyhért 25.
Kemény János 244.
Kemény József 85.
Kemény Simon 332.
Kempelen, absentium ablegatus 78.
Kerecsényi Dezső 44.
Kerényi Frigyes 196.
Keresszeghy István 243.
Keresztury Dezső 359—360.
Keviczky Miklós 21.
Kilián, könyvkereskedő 192.
Király István 369.
Királyi Pál 204.
Kis Albert 6, 8, 10, 15—21, 23—27.
Kis János 213.
Kisfaludy Károly 127, 174, 193.
Kisfaludy Sándor 191, 192, 213.
Kiss Bálint 227.
N. Kiss István 216.
R. Kiss István 15, 27.
Kiss József, költő 334.
Kiss József, irodalomtörténész 106, 367, 368.
Kiss Pál 250.
Kisserjényi-család 233.
Klaniczay Tibor 232, 367, 368.
Klauzál Gábor 189, 195, 196.
Kléh István 197.
Kliegl József 201.
Klobusicki András 241, 247.
Klopstock, Friedrich Gottlieb 213.
Kodály Zoltán 108, 216, 217.
Komját Aladár 344—348.
Komlós Aladár 285—287.
Komlóssy Arthur 252, 254, 266.
Kont Ignác 61.
Kónyi Manó 170, 189.

- Kopp, L. A. 100, 101.
 Korbuly József 308, 309, 314.
 Koré Zsigmond 252.
 Korompay Bertalan 218—226.
 Kos Mihály 59.
 Kósa Gergely 20—21.
 Kosáry Domokos 163, 165, 170, 175, 176,
 178, 183.
 Kosciuszko Tádé 78.
 Kossuth Lajos 80, 163, 165, 167, 168, 170,
 175—178, 180—192, 194, 195, 197—200,
 202, 294, 295.
 Kosztolányi Dezső 330, 331, 356.
 Kotzebue, August Friedrich 249, 251—254,
 260, 266.
 Kovács Dezső 307—328.
 Kovács Ferenc 202.
 Kovács József 114, 119, 123—125, 151, 152,
 250.
 Kovács József, „pátkai“ 160.
 Kovács Pál 298.
 Kozmai Péter 238.
 Kozocsa Sándor 213.
 Kőlcsey Ferenc 77, 164, 167, 289, 290, 293,
 295, 366.
 Köpe Sándor 308, 309, 311—314, 316, 319,
 322.
 Köpe Zoltán, ld. Thury Zoltán.
 Köpff, pesti könyvkereskedő 105.
 Körmöczy, kanonok 197.
 Köteles Sámuel 300, 302.
 Krecsányi Ignác 320.
 Krommer Dezső 210.
 Kresznerics Ferenc 106.
 Kronperger Antal 166, 179, 181.
 Kropf Lajos 93.
 Krug, Wilhelm 300, 302, 307.
 Kukuljević, Iván 222, 224.
 Kunoss Endre 366.
 Kuthy Lajos 166, 184.
 Kuzelja, Zenon 219, 223, 225, 226.
 Laborfalvi Róza 172.
 Laczkovics, pestmegyei szolgabíró 202.
 Laczkovics János 139.
 Ládonyi Sára 236.
 I. Lajos, magyar király 93, 214.
 XIV. Lajos, francia király 43, 46.
 XVI. Lajos, francia király 119.
 Lakos Béla 208.
 De Lamont 41, 48.
 Landerer Lajos 166, 184.
 Langland, William 93.
 Langosch, K. 99.
 Laskai János 44, 45.
 Laskai Oszvát 86.
 I. László király 83, 95, 214.
 Laudon Gedeon 121, 141—142, 250, 274, 275.
 Lauka Gusztáv 166, 200.
 La Vallière, François 40—42, 46—48.
 Lázár Béla 271.
 Léda (Brüll Adél) 333.
 Lehoczky Tivadar 24.
 Lendvay Márton 165, 166.
 Lendvayné 183.
 Lengyel József 253.
 Lépes György 92.
 Lessing, Gotthold Ephraim 304.
 Lévy József 364.
 Leysner, Pol. 101.
 Linger, K. Fr. 105.
 I. Lipót 42.
 II. Lipót 139, 140, 217, 273.
 Lippai János 126.
 Liphay Sándor 177—182.
 Lisznyai Kálmán 196, 200.
 Lisznyai Pál 126.
 Liszt Ferenc 185.
 Lonovics József 179.
 Lónyai Gábor 184.
 Lónyay Menyhért 189.
 Loránt Jenő 344.
 Lorántffy Zsuzsanna 244, 380.
 Lossius, Lucas 248.
 Lovassy László 79, 165, 168, 196.
 Lovik Károly 325—326.
 Lubomersky, szepesi helytartó 71.
 Luka Sándor 178, 179.
 Lukács György 346.
 Lukács Móric 166, 170, 192, 194.
 Lukesics Pál 236.
 Luther Márton 212.
 Lüttichi Jakab 84.
 Lydius, Johannes 86.
 Madách Imre 349.
 Madarász József 179, 180, 200, 202.
 Madarász László 198—202.
 Madarász Márton 69.
 Madas Istvánné 132.
 Madzsar Imre 142.
 Magassy Antal 106, 108.
 Mager, Johannes 248.
 Magyar, Gábor 84, 85.
 Magyar Mór 329.
 Mailáth Antal 178.
 Majos János 17, 22.
 Makai Emil 339.
 Makkai László 236—249, 376—383.
 Malonyai Dezső 310, 311, 317, 319.
 Mályusz Elemér 139, 273, 275.
 Manitius, M. 99.
 Mányoki Ádám 271.
 Mányoki Márton 271.
 Mányoki Sámuel 271.
 Mapes, Walter 97, 100, 102—106.
 Marat, Jean Paul 188.
 Marczali Henrik 60, 62, 63, 140, 217.
 Mária királynő 93, 94.
 Mária Terézia 228, 274—276, 284.
 Márki Sándor 27, 39, 43, 46, 58, 59, 70, 222.
 Markó Árpád 30—32, 34, 42, 47, 61, 62, 67,
 74.
 Martinovics Ignác 104, 139, 229, 252, 285,
 288.
 Marx Károly 349.

- Máté Deák 17.
 Máté Károly 72.
 Matkó István 217.
 I. Mátyás király 30, 49, 82—85, 93, 95, 210,
 214, 219—222, 224—226.
 Mátyási József 216.
 Mayeul-Chaudon, L. 40.
 Mazarin 40.
 Medgyesi Pál 237, 238, 244, 381.
 Megyery Károly 165, 166, 302.
 Meissner, O. 99.
 Mejlah, B. Sz. 102.
 Melanchton, Philippus 248.
 Melith-család 233.
 Melius Juhász Péter 126, 208.
 Mendelssohn, Mozes 304.
 Mérei Ágost 201, 202.
 Mérei Mór 200.
 Mecker Ilona 217.
 Mester Sándor 330.
 Mészáros Károly 179, 180, 184, 200.
 Mészáros Lázár 198.
 Meszcsimszky Pál 64.
 Meszlényi Rudolf 166.
 Mészöly Gedeon 77.
 Metastasio, Pietro Antonio 129, 250.
 Metternich, Clement 165.
 Meyer-Beufey, H. 99.
 Michailovich Odön 316, 318.
 Mihály Deák 7.
 Mikes Lajos 333.
 Miklósy, szinigazgató 309.
 Mikszáth Kálmán 204, 370, 375.
 Miller, Johannes Martin 102.
 Milton, John 236.
 Mirse János 87.
 Miske György 199.
 Miskolczi István 237—247.
 Miskolczi Sz. János 271.
 Missovitz Mihály 268.
 Mód Aladár 163, 175, 196, 202.
 Móga János 201.
 Mohátsi István 238, 240, 241.
 Moldovai Mihály 232.
 Molnár Gergely 207, 209, 248.
 Molnár János 212.
 Molnár Pál 287.
 Montesquieu 275, 285.
 Moore, Thomas 193.
 Móricz Zsigmond 135, 324—326, 328, 330,
 335—338, 374.
 Mráz Mihály 179.
 Munkácsi Dávid 26.
 Munkácsy Mihály, hajdú hadnagy 18, 20.
 Müller, I. J. 86, 88.
 Münzer, Thomas 109.
 Náda Ferenc 310.
 Nadányi János 7.
 Nádaskai Lajos 200.
 Nagy Géza 228.
 Nagy Ignác 166, 216.
 Nagy Imre 309.
 Nagy Iván 232, 273.
 Nagy József 166.
 Nagy Károly 191.
 Nagy Sámuel 161.
 Nagyraskai Ferenc 238.
 Nagyszegi Gábor 68.
 Náprági Demeter 207, 208.
 Neefe, Chr. Gottlob 100.
 Négyesy László 268.
 Neményi Imre 210, 212.
 Nemes Pál 169.
 Németh Andor 357, 358.
 Németh László 358.
 Némethy Géza 206, 207.
 Newton, Isaac 274—275.
 Ney Ferenc 166, 184.
 Nicolai, Friedrich 104, 105.
 Nigrelli, kassai főkapitány 16.
 Nyári Pál (XVII. sz.) 236.
 Nyáry Albert 196, 198.
 Nyáry Pál 175, 183, 184, 195, 197, 198.
 Nyiri Józsa 202.
 Nyuzó Mihály 7.
 Obernyik Károly 193.
 Ocskay László 66.
 Okolicsányi Mihály 69.
 Olmützi Ágoston 86.
 Orbán Mihály 14.
 Ordódy György 68.
 Orosz János 22.
 Orosz Pál 71.
 Ortutay Gyula 219, 224.
 Osszián 101, 102, 213, 215, 216.
 Osvát Ernő 325—332, 334.
 Otrókócsi Nagy Gábor 287.
 Óváry Lipót 86.
 Óvidius 103, 104, 119, 249—251, 255, 265.
 Ötvenyi 201.
 Pach Zsigmond Pál 31, 380.
 Paikoss Endre 270.
 Pákh Albert 196.
 Pálffy Albert 196, 200, 204, 296—298.
 Pálffy János 67, 68.
 Pálffy Sámuel 216.
 Palma Ferenc 213.
 Palocsay György 42.
 Pálóczi Horváth Ádám 100, 106, 108, 109,
 126, 150.
 Palóczy László 79.
 Panzer, Fr. 99.
 Pap Dávid 329.
 Pap Ferenc 213.
 Pap János 8, 16.
 Pap Mihály 17, 18, 20—23, 132.
 Pareus 248.
 Paris, G. 97.
 Paskó Kristóf 126.
 Pásztóczy Tari Lőrinc, ld. Tar Lőrinc.
 Pásztói Rátholdi Lőrinc, ld. Tar Lőrinc.
 Paulay Ede 309.
 Pauler Gyula 7, 9.

Pauler Tivadar 275.
 Pável Ágoston 226.
 Pázmány Péter 236, 367.
 Pécsi Simon 381.
 Péczeli József 126.
 Pekry Lőrinc 32, 38; 74.
 Perczel Miklós 79.
 Perczel Mór 166, 168, 191, 198, 199, 202.
 Perczel Vince 202.
 Perényi Farkas 17.
 Perényi Ferenc 232.
 Perényi Gáborné 15.
 ifj. Perényi Imre 71, 72.
 Perényi Istvánné 15.
 Perényi Jánosné 15, 21.
 Perényi Miklós 15, 17, 23.
 Perényi Miklósné 15.
 Perényi Zsigmond 197.
 Perényi-család 15—17, 20, 22, 23.
 Pestalozzi, Johann Heinrich 184.
 Petelei István 314, 325.
 I. Péter cár 47.
 Petőfi Sándor 102, 164, 166, 169, 170, 181—
 184, 186, 190—193, 195—202, 296—298,
 313, 324, 331, 332, 367.
 Petrichevich Horváth Lázár 179, 182, 184,
 186.
 Petrőczy Kata Szidónia 368.
 Petrus de Mladenovic 81, 82.
 Pétzeli Imre 248.
 Pietro Quirino 87—88.
 Pintér Jenő 72.
 Pirnát Antal 367—369, 376—383.
 Piscator, Ludovicus 247, 382.
 Plato 306.
 Poe, Allan Edgar 313.
 Polányi Károly 344.
 Pope, Alexander 253.
 Pósfalvai Tullok Mihály 108.
 Pönögei Kis Pál (Petőfi árneve) 297.
 Pray György 86.
 Prém József 222.
 Prónay Gábor 273—284.
 Pukánszky Béla 217.
 Pulszky Ferenc 166, 189, 191, 197.
 Purgstaller József 304.

 Rabutin de Bussy, cs. tábornagy 11, 65.
 Rachewin, Freisingi Ottó notáriusa 99.
 Ráday Eszter 271.
 Ráday Gáspár 268.
 Ráday Gedeon (1713—1792.) 103—106, 108,
 120, 139, 268—272.
 Ráday Gedeon (1806—1873.) 166, 167, 173,
 183, 185, 203.
 Ráday Pál 35, 58, 64, 65, 70, 73, 74, 268—
 271.
 ifj. Ráday Pál 271.
 Ráday Pálné 271.
 Radnóti Miklós 354, 355.
 II. Rákóczi Ferenc 5, 6, 8—48, 53, 57—67,
 70—74, 77—80, 203, 268, 271, 289, 367,
 369, 377.

I. Rákóczi György 36, 210, 237—239, 241,
 242, 244—246, 378, 380, 381.
 II. Rákóczi György 210, 213, 378, 380, 381.
 Rákóczi László 367.
 Rákóczi Zsigmond 380.
 Ramocsaházy György 15.
 Ramus, Petrus 248, 249, 379, 383.
 Ranschburg, könyvkiadó 329.
 Rápolti Nagy Pál 33.
 Ráth Mátyás 216.
 Ráth Mór 300.
 Reese, Gustave 84.
 Reinald von Dassel 97.
 Reinitz Béla 333.
 Rejtő István 307—323.
 Rémusat, Charles 182.
 Renn, Ludwig 348.
 Reök István 166, 167, 173, 203, 204.
 Révai József 163—165, 168, 194, 197, 346.
 Révai Miklós 275.
 Révész Béla 326 328, 333.
 Révész Imre 108, 208, 209, 227—228.
 Révész Kálmán 270.
 Reviczky Gyula 339.
 Reviczky Imre 15—18.
 Reviczky József 273.
 Revol, J. 40.
 Rhédey Lajosné 125, 252, 253.
 Richelieu 40.
 Rimay János 233, 367.
 Robespierre, Maximilien de 188, 198—199.
 Rosty Zsigmond 200.
 Rottenbiller Lipót 166, 199.
 Rousseau, Jean Jacques 101, 129, 130, 135,
 137—138, 141, 146, 147.
 Royer-Collard, Pierre Paul 182.
 Rozgonyi Pál 137.
 Rózsavölgyi Márk 170, 171, 183, 185
 Röck Szilárd 166.
 Rubinyi Mózes 276.
 Rudas László 344.
 II. Rudolf 21.
 Rummy Károly György 36.

 Sachs, Hans 102.
 Sági Mihály 137.
 Saint-Simon hg. 45.
 Salimbene de Adam 84.
 Sámbar Mátyás 217.
 Sander, Heinrich 161, 162.
 Sándor Anna 324—338.
 S. Sándor Pál 289.
 Sántha Lajos 126.
 Sanudo, Marino 88.
 Sardou, Victorien 310.
 Sárvány József 287.
 Sauer, nagyváradi prépost 228—229.
 Savoyai Eugén 42.
 Scharpius 248.
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 300—
 304, 306, 307.
 Schlumbrecht 317, 320.
 Schmeidler, B. 99.

- Schodelné 172.
 Schöpflin Aladár 324—338.
 özv. Schöpflin Aladárné 332, 338.
 Schreiber, I. 99.
 Schreiber Sándor 216—218.
 Schumann, A. 99.
 Schwab, G. 101.
 Schwandtner, J. 92.
 Scitovszky János 179.
 Scott, Walter 102.
 Sebestyén Gyula 227, 228.
 Sedlnitzky József 165.
 Semsey Miklós 69.
 Senki Pál 216.
 Sennyei István 14, 15, 19, 20.
 Shakespeare, William 101, 306.
 Shiplev, J. T. 97.
 Simándi János 240, 243, 247.
 Simon Florent 166.
 Smiglesky 71.
 Sokrates 306.
 Sommerfeld, Jules (Komját Aladár álneve)
 346.
 Somosi Mihály 252, 253, 255.
 Spethe András 248.
 Spinoza, Benedictus de 301, 304, 306.
 Sréter János 36.
 Stammler, W. 99.
 Stankovics Szilárd 330.
 Stapel, W. 99.
 Steinen, W. von 98, 99.
 Stojanovich Jenő 318.
 Stolberg, Fr. L. 101, 102.
 Stoll Béla 231—233.
 Strekelj Károly 222.
 Strindberg, August 345.
 Strombergh „svéciai Commendans-General“
 58, 64.
 Stuller Ferenc 166, 184, 204.
 Sujánszky Antal 179.
 Sulyok Imre 208.
 Suta János 238.
 Sükei Károly 196, 200.
 Szabó Benedek, pataki 242.
 Szabó Boldizsár 238.
 Szabó István 63.
 Szabó Károly 34, 35, 205—207, 209, 210.
 Szabó Lőrinc 338, 339.
 Szabó Margit 105.
 Szabó Samu 224.
 Szabó T. Attila 106.
 Szabolcsi Bence 84, 89, 100.
 Szabolcsi Miklós 350—359.
 Szabolcska Mihály 333.
 Szádeczky Kardos Lajos 211.
 Szakács 309.
 Szalárdi János 379.
 Szalay László 60, 192, 193.
 Szalkai László 87.
 Szalontai György 7.
 Szántó Imre 135—136.
 Szántó Judit 352, 358.
 Szatmári Rozália 359.
 Széchen Antal 179.
 Széchenyi István 79, 80, 163, 165, 167, 178,
 186, 188, 193, 197, 360.
 Szegedy Rezső 218, 222—225.
 Székely Ferenc 238.
 Szekfü Gyula 178.
 Széles András 27.
 Széll Farkas 216.
 Szemenyei Sándor 216.
 Szemere Bertalan 189, 191, 192, 197.
 Szenczi Molnár Albert 126, 158, 383.
 Szendi Zsigmond 21.
 Szendrői Névtelen 218, 224—226.
 Szentgyörgyi István 314.
 Szentiványi János 32, 42.
 Szentiványi Márton 72.
 Szentjóni Szabó László 106, 214, 218, 229.
 Szent-Királyi Margit 105.
 Szentkirályi Mór 80, 197.
 Szentpétery Zsigmond 165, 166.
 Szenvey József 179.
 Szigetvári Iván 297, 298.
 Szigligeti Ede 166, 184.
 Szilády Áron 92, 93.
 Szilágyi Benjamin István 237, 238, 246—
 249.
 Szilágyi Gábor 253.
 Szilágyi István 207.
 Szilágyi Mihály 218—219, 222—226, 232.
 Szilágyi Mihály, Mátyás király nagybátyja
 226.
 Szilágyi Sándor 86, 237.
 Szilasy János 304.
 Szily Kálmán 217.
 Szimonidesz Lajos 60, 61.
 Szimonov, Konszantin 371.
 Szinnyei József 187, 197, 214, 217, 270, 314.
 Szintay István 10.
 Szlavy György 229.
 Szoboszlai Papp István 149.
 Szoboszlai Papp Zsigmond 126, 127.
 Szoboszlai Erzsike 343.
 Szokolay István 166.
 Szokoly Miklósné, Telegdy Kata 233.
 Szontagh Gusztáv 202, 298—307.
 Szontagh Pál 166.
 Sztárai Mihály 382.
 Szücs István 135.
 Szvacsek-Váry Rezső 297.
 Takáts Mária 175.
 Takáts Sándor 77—80, 165—170, 185, 232.
 Talmayr, német prófuntmester 9.
 Táncsics Mihály 187, 200, 202.
 Tar Lőrincz 93—95, 225.
 Tarezy Lajos 304.
 Tárkányi György 322.
 Tarnai Andor 213—216, 218.
 Tasnádi H. István 26, 27.
 Tassi, Basilius 238.
 Tasso, Torquato 117, 138.
 Tavasz Lajos 184.

- Técsi József 126, 128.
 Teichengräber (Tavaszi) Sándor 184.
 Telegdy János 233.
 Telegdy Kata, ld. Szokoly Miklósné.
 Telegdy Pál 233.
 Telegdy-család 233.
 Teleki László 166, 167, 173—176, 183, 185,
 186, 191, 193, 197—199, 271.
 Teleki Mihály 10.
 Temesvári István 126.
 Temesvári Pelbárt 86.
 Térey 300, 302, 304.
 Thalberg, Sigismund 183.
 Thales 306.
 Thallóczy Lajos 196.
 Thaly Kálmán 20, 24, 32—38, 42, 47, 60—
 73, 75, 367.
 Theocritus 250.
 Thern Károly 179.
 Tholnai Péter 247.
 Thomas Linacrus 207.
 Thoroczkai János 381.
 Thököly Imre 6, 8, 16, 17, 25, 30, 31.
 Thuróczi János 92.
 Thury Etele 7, 27.
 Thury Zoltán 307—323.
 Tinódi Lantos Sebestyén 89, 92, 94, 126.
 Tirnavius 240.
 Tisza István 332, 334.
 Tisza Lajos 179.
 Tiszabecsi Tamás 26.
 Tokaji Ferenc 6.
 Toldi Miklós 225.
 Toldy Ferenc 111—113, 115—117, 119, 122,
 164, 184, 214, 216, 218, 255.
 Tolnai Dali János 236—249, 381.
 Tolnai Gábor 209, 325.
 Tolnai István 237—244, 247, 248.
 Tolnai Mihály 8, 37.
 Tompa* Mihály 196, 360, 364.
 Torday Ferenc 14.
 Torma András 240.
 Tóth András, Tóth Árpád apja 339.
 Tóth Árpád 338—344.
 Tóth Gáspár 184, 187, 199.
 Tóth István 18.
 Tóth Lőrinc 79, 166, 184.
 Török Gyula 325.
 Török János 169, 172, 188.
 Trattner, nyomdatulajdonos 196, 215.
 Trefort Ágoston 166, 184.
 Trelicatius, Lucas 248.
 Trnovec, M. 222.
 Trócsányi Zsolt 217.
 Tsétsi János, ld. Csécsi János
 Turi Sámuel 26.
 Turóczi-Trostler József 97—109, 194, 298.
 Tusai Jakab 238.
 Ugoccione da Lodi 93.
 Uitz Béla 346.
 Uiházi László 309.
 Ujhelyi István 18, 26.
 II. Ulászló, magyar király 86, 210.
 Ulrici, Hermann 306.
 Urbick Péter 70.
 Ursinus Polanus 248.
 Urményi József 179, 186.
 Vachott Sándor 166.
 Váczy János 103, 228—230, 268.
 Vadnay Károly 296—298.
 Vágó Márta 354.
 Vahot Imre 166, 170—172, 184, 195, 197
 Vajda Péter 193.
 Valerius Dávid 240, 243, 246, 248, 249.
 Valkai András 126.
 Vállas Antal 172, 184.
 Váradi Antal 318.
 Várady Ferenc 315.
 Várday Kata 236.
 Várday-család 233.
 Vargha Balázs 111—162, 359—366.
 Vargyas Lajos 233.
 Varjas Béláné 355.
 Varsányi Dániel 243.
 Vas Gereben 295.
 Vas István 13, 31.
 Vas Margit 103, 268, 271.
 Vásárhelyi László 238.
 Vásárhelyi Pál 166.
 Vass János 106.
 Vassquez, Jean Baptiste d'Estienne 41.
 Vasvári Pál 196, 198—202.
 Vay Mihály 15, 18.
 Vécsey József 300.
 Vékás János 9.
 Vendelinus 248.
 Verbóczy István 278—279.
 Vergilius 104, 119, 124—126, 133, 138, 151.
 Verlaine, Paul 339.
 Verseggy Ferenc 214.
 Veteráni tábornok 16.
 Vetési László 39, 46, 57.
 Vida Károly 179.
 Vincze György 59.
 Virág Benedek 216.
 Visi István 18.
 Vizsota Gyula 79, 80, 178, 180, 183, 188.
 Voinovich Géza 217, 297, 359, 361, 363, 364,
 366.
 Volebius 248.
 Voltaire 129, 141.
 Voss, Johann Heinrich 101, 102.
 Vörös Antal 166.
 Vörös Károly 288—296.
 Vörösmarty Mihály 58, 127, 152, 164, 166,
 168, 170—172, 175, 176, 183—186, 189—
 191, 193, 195, 197—201, 313.
 Vraz Stanko 222.
 Vukovich Sebő 165.
 Wagner Bálint 212.
 Waldapfel József 164, 175, 185, 190, 200,
 218, 350—359.
 Walter von der Vogelweide 98.

- Washington, George 274—275.
Wattenbach, L. 99.
Weingand, pesti könyvkereskedő 105
Wellmann Imre 39.
Wenzel Gusztáv 88.
Wesselényi Ferenc 9.
Wesselényi Miklós 79, 80, 165, 190.
Wesselényi Pál 37.
Weszprémi István 121, 143.
Weszprémi Juliska 143, 252.
Whitman, Walt 354.
V. Windisch Éva 29—56.
Wirth, J. U. 306.
Wright, L. Th. 97.
Yonge, Jacobus 93.
- Zalka László 205.
Zekesfeyerwari András 207, 208.
Zerffy Gusztáv 179, 182, 200, 201.
Zichy Géza 318.
Zichy-család 233, 236.
Zofcsák József 166.
Zolnai Béla 27.
Zoványi Jenő 208, 237.
Zrínyi Miklós, a szigetvári hős 222, 224, 225,
367.
Zrínyi Miklós, a költő 8, 30, 37, 47, 103,
126, 367, 368, 377, 380.
Zrínyi Péter 9.
Zuboly, ld.: Bányai Elemér.
- Zsigmond király 89, 92—95.
Zsódos András 14.
Zsukovszkij, Vaszilij Andrejevics 102.

PÁLYAZATI FELHÍVÁS

tudományos ösztöndíjakra és kutatási prémiumokra

A Magyar Tudományos Akadémia pályázatot hirdet tudományos ösztöndíjakra és kutatási prémiumokra.

Az ösztöndíjak, illetve ösztöndíjra pályázhat minden olyan szakember, aki tudományos kutatással nem hivatászerűen foglalkozik. (Üzemi mérnökök, kórházi orvosok, tanárok stb.).

A pályázati felhívásban megnevezett témákban, illetve szabadon választott témákkal lehet

jelentkezni.

A pályázati felhívás, az érdeklődők részére, az

akadémia honlapján, illetve az

akadémia titkárságán